

ՈՐՍՈՐԿԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ՍՅՈՒԺԵՏԱՅԻՆ ԻՌԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆՐ

ՆՐԹՆԱԿԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ ՆԱԿ ՄՆԻՈՒՄԻ ՊԱՏՆԵՐՆԵՐ

Քննարկվելիք ժայռանկարների սյուժեները բովանդակում են ժամանակի նյութական ու հոգևոր կյանքի դրված թուր ասպարեզները, որով իսկ դառնում են արժեքավոր նախնազարի ուսումնասիրության համար, ժայռանկարների առաջացումն ու զարգացումը Գեղամա լեռների զագաթամերձ վայրերում անմիջականորեն կապված էր ալպյան արոտավայրերի իրացման և նրանց հարատև օգտագործման հետ։ Սրանք նոր զարգացող անասնապահության հզորագույն բազաներ էին իրենց զովաշունչ օգով, թարմ կանաչով, հրաբխային կոներում առաջացած լճերով, գետ ու գետակներով, լեռնային ջինջ աղբյուրներով։

Սակայն սրանց իրացումը վաղ անասնապահները զործնների համար այնքան էլ դյուրին չէր։ Անհիշելի ժամանակներից, համեմայն դեպս, վաղ հալոցներից սկսած այս արոտավայրերը պատկանում էին վայրի կենդանիներին, հանդիսանում նրանց «պապենական տիրույթները» և դրանց տիրելու համար հարատև, անզիջում, իսկական պատերազմ էր պետք։ Կենդանիներին հարկավոր էին իրենց «տիրույթները», իսկ մարդիկ այլևս չէին կարող ապրել առանց անասնապահության։ Այդ պատճառով էլ քարեդարյան ժամանակներից սկսված որսորդությունը էնեոլիթ-բրոնզեդարյան փուլերում ապրեց իր երկրորդ ծաղկումը, դարձավ ոչ միայն հանրային հոտը սլաշտպանելու և աճեցնելու միջոց, այլև տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկը։ Որսորդությունը հասավ շատ բարձր մակարդակի, որսում էին մեկուսի և խմբերով, մահակների, նիզակների, պարանների, նետ ու աղևղի, ցանցերի, թուղարդների օգնությամբ, շուրջկալներով, ջրաբուրի վայրերում և վերջապես շուտ ունդամ անդին ձուլվելով՝ անձնական հմտությամբ, ճարտարությամբ, կենդանիների սո-

վորությունները և հատկությունները լավ ճանաչելու և օգտագործելու միջոցով։ Միշտ չէ, որ որսը վերջանում էր մարդու հաղթանակով, այն միշտ էլ կղկ է ծանր ու վտանգավոր զբաղմունք։ Այդ պատճառով էլ որսորդ-տնասնապահը հսկայական ուժ ու ժամանակ էր վատնում, հավարավոր ուսուկներն փորագրում որձաքարի ապառաժ ժայռերի վրա, որպեսզի կրոնական արարողության կամ նմանողական սիմպատիկ հմայության օգնությամբ անիրականը իրական դարձնեն՝ որսի մեջ հաջողություն ունենար։ Հենց սրանով է բացատրվում Գեղամա լեռների ու այլ վայրերի որսորդական տեսարանների առատությունն ու բազմազանությունը, դրանց հարատևումը հազարամյակների ընթացքում։

Գեղամա զագաթների դժվարին լեռնային կածանները քաջ ծանոթ էին վաղ նեոլիթյան առաջին որսորդ-անասնապահներին, սակայն առանձնապես բանուկ դարձան էնեոլիթ-վաղ բրոնզեդարյան շրջանում (մ.թ.ա. IV—III հազ.)։ Կիսաքոչվորական անասնապահության պայմաններում զգալի դեր էին կատարում զանազան կարգի փոխադրամիջոցները՝ զրաստն ու սայլերը, որոնք Առաջավոր Ասիայում, գուցե նաև Հայաստանում երևացել են արդեն մ.թ.ա. III—I հազ.։ Մեր հեռավոր նախնիները ապառաժ ժայռերի վրա նկարել են բազմաթիվ սայլեր, որոնք այնքան օգնել են քոչվորին դժվարին կյանքում։

Սայլեր—Գեղամա լեռներում փորագրված սայլապատկերները, ամբողջությամբ վերցրած, թվագրվում են մ.թ.ա. III—I հազարամյակներով։ Նրանք պատկերվում են առանց լծկանի կամ եղներով, խիստ ոճավորված և բաժանվում են երկր հիմնական խմբերի։

Առաջին խումբն իր ձևով ու կառուցվածքով խիստ վաղնջական է. նրա ծագումը կարելի է վերագրել էնեոլիթյան ժամանակներին (IV հազ.) կրկնվում երևացին առաջին պարզունտի փո-

խաղրամիջոցները, որոնք զուրկ էին նույնիսկ անիվներից, ունեին թեթև թափք, ուղիղ առեղ, լուծ և քարշ էին տրվում գերազանցապես եղների օգնությամբ:

Աղ. 1, նկ. 3.—Դրանցից առաջինը պատկանում է մ.թ.ա. III հազ., ունի կլորավուն քաշան, առեղ, լուծ և երկու խիստ ոճավորված եզներ: Սայլի դիմաց պատկերված է նույնպես ոճավորված մարդակերպ մի պատկեր:

Աղ. 1, նկ. 2.—Երկրորդ քաշանը փորագրված է այժմի ու հեծյալի պատկերների հետ միասին, ունի քառանկյունի լայնակի թափք, ուղիղ առեղ ու լուծ, ինչպես նաև զույգ եղներ:

Աղ. 1, նկ. 1.—Կա նաև եղներով լծված քաշանի երրորդ տիպը, որի համար շատ բնորոշ է եռանկյունաձև թափքը: Այս քաշանի կողքին առկա են ուշ ժամանակի այժի (ոճ Ա₂) և հեծյալի պատկերներ: Կարելի էր ենթադրել, որ նախնադարյան նկարիչները պարզապես մոռացել կամ չեն հասցրել փորագրել սայլի անիվները: Սակայն անիվազուրկ քաշանները հանդիպում են նախնադարյան ցեղերի ու ժողովուրդների արվեստի բազում հուշարձաններում, նույն թվում նաև Հայաստանի ժայռապատկերներում և դրանով իսկ մատնանշում, որ բրոնզեդարյան Հայաստանում և այլուր հնագույն այդ փոխադրամիջոցը շարունակում էր հարատևել սայլերի արդեն բավականաչափ զարգացած տիպերի կողքին: Վերը նկարադրված քառանկյունաձև տիպի քաշաններ հանդիպում են Սյունիքի (Ուղտասար) մ.թ.ա. II—I հազ. սահմանագլխի ժայռապատկերներում¹, Այստեղ առկա են նաև քաշանների փոքր-ինչ ավելի զարգացած տիպեր², որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն աշխարհի բազում բրոնզեդարյան ժայռանկարներում: Քառանկյունաձև նախնական տիպի քաշաններ հանդիպում են Կովկասի և հարավ ռուսաստանյան շրջանների ժայռանկարներում³, իսկ Սյունյաց զարգացած տիպերը՝ նաև եվրոպական ժայռարվեստում⁴: Հետաքրքիր է, որ Գեղամա լեռների մնացած բոլոր սայլատիպերն իրենց ձևերով ու կառուցվածքով ծաղումնաբանորեն հիմնավորապես կապված են քաշանների վաղընթացական խմբերի հետ, և նրանց զարգացումն ու փո-

փոխություններն արտահայտվում են միայն կարևոր տարրերի հավելումով:

Այդ առումով արտակարգ հետաքրքրություն է ներկայացնում մ.թ.ա. III հազ. քառանիվ սայլերի պատկերախումբը, որ հայտնաբերված է ԳՆՆՂ Պայ:ասարի գագաթից քիչ հեռու վաղ բրոնզեդարյան տիպական ժայռապատկերների խմբում: Սրանք, անկասկած, դաշտային երկրագործական ցեղերի քառանիվ զարգացած փոխադրամիջոցներ են, սակայն իրենց տեսքով և գրաֆիկական արտահայտության ոճավորված ձևերով չեն տարբերվում հնագույն քաշաններից:

Աղ. 2, նկ. 1—2.—Սայլերից երկուսը ունեն նույն կլորավուն կամ ձվաձև թափքը, ուղիղ առեղն ու եղների նույնական պատկերները, մնացածների թափքերը երկարուկ, քառանկյունաձև են, միայն թափքի երկու կողքերից ավելացված են երկուական խուլ անիվներ, որպիսիք խիստ բնորոշ էին Հայաստանի բրոնզեդարյան Սյունյաց սայլատեսակները, որ ներկայացված են բազում տիպերով, ենթատեսակներով, դրաֆիկական հստակ ձևերի մեջ, գրեթե չեն պարունակում Գեղամա լեռների քառանիվ սայլերի կրկնօրինակները և եթե նմաններն էլ կան, ապա ներկայացված են գրաֆիկական ավելի ուշ և հստակ ձևերով⁵: Գեղամա լեռների դաշտային քառանիվ սայլերի այս հիմնական տեսակը հանդիպում է Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի ժայռապատկերներում, դարձյալ ավելի կատարելագործված ձևով: Պակաս գործածական չէր նաև երկանիվ սայլը: Այն ներկայացված է Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում հիանալի մի նմուշով, առանց լծկանների, ունի երկու խուլ անիվ, որոնք առանցքի հետ միասին տեղադրված են թափքի ետին մասում: Թափքը երկարուկ է, փայտյա զուգահեռ միջնորմներով ամրացված: Նրա ետնամասում փայտյա ցցեր են ամրացված, կողքերից՝ բարձր ցանցկեն պահպանակներ՝ եռանկյունաձև առեղով: Սայլի մոտ պատկերված են մի սղամարդ, այժ և պարան (աղ. 3, նկ. 2): Սայլի թափքը նույնպես ծագում է երկարուկ եռանկյունաձև քաշաններից, թեև խիստ կատարելագործված է: Այդ տիպի քաշաններ ու սայլեր շատ են հանդիպում Ուղտասարի (մ.թ.ա. II—I հազ.) ժայռապատկերներում, սակայն վերջինները զուրկ են կողքերի պահպանակներից և երբեմն էլ օժտված զարգացած ճառագայթավոր անիվներով: Կառուցվածքային իր առանձնահատկություններով ու դիտավոր մասերի տիպերով Գեղամա լեռների նկարադրված սայլը միանգամայն համագրելի է Հաշենի երկանիվ սայլատեսակներին՝ անիվնե-

¹ Գ. Զ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 4, Երևան, 1970, աղ. 61, նկ. 2, աղ. 78, նկ. 4:

² Նույն տեղում, աղ. 52, նկ. 1, աղ. 96, նկ. 4:

³ A. Häusler, Sudrussische und Nordkaukasische Petrogliphen, Arbeiten aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte..., Halle-Wittenberg, 1955, № 13, աղ. XI, նկ. 1:

⁴ Նույն տեղում, աղ. XI, նկ. 4:

⁵ Գ. Զ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան, նշվ. տշխ. նկ. 223, 225, 226 և այլն:

րի, թափքի, առեղի, կողային պահպանակների մանրամասներով⁶։ Կային նաև բաց տիպի երկանիվ սայլեր, որոնց թափքը նույնպես երկարուկ էր, քառանկյունաձև, առանցքը անիվների հետ ղըրված էր թափքի հետին մասում։ Ուներ երկար, ուղիղ առեղ։ Մի քանի այդպիսի սայլեր ներկայացված են Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում, երբեմն եղներով լցված (աղ. 3, նկ. 1)։ Երկանիվ սայլերի կալի մոդելներ շատ են հանդիպում Հայաստանի մ.թ.ա. III հազ. բնակավայրերում, որ ցույց է տալիս նրանց զանգվածաբար օգտագործման հանգամանքը անասնապահության ու երկրագործության շեշտակի վերելքի այդ շրջանում։

Աղ. 4 (մ.թ.ա. III հազ.), մի շատ հետաքրքիր ժայռանկար է դա, որի վրա պատկերված են հինգ ավարտված և երկու անավարտ քառանիվ սայլեր, որոնք խմբված են իրար մոտ։ Կենտրոնական սայլին եղներ են լծված, մյուսները չունեն առեղ և լծկան։ Սայլերից երկուսի մոտ մարդիկ կան, մեկը՝ մահակով կամ ճիպոտով, մյուսը՝ վեր մեկնած թևերով՝ կարծես կենդանիներին քշելու պահին։

Քառանիվ սայլերի հիմնական տիպը կրկնվում է Գեղամա լեռների այլ պատկերախմբերում ևս, սակայն առանց որևէ նորություն։

Քառանիվ սայլերը միանգամայն բնորոշ են գաշտային-երկրագործական մշակույթներին, և այդ հանգամանքը ավելի քան համոզիչ է դարձնում մեր այն պնդումը, թե լեռնային այս արոտատեղիները ժամանակին պատկանել են Արարատյան դաշտի բնակիչներին, որոնք հավասարապես բարձր մակարդակի են հասցրել և՛ անասնապահությանը, և՛ երկրագործությանը։ Հնչակենդանաբան Ս. Կ. Մեծլումյանի տվյալներով՝ Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում ներկայացված ընտանի և վայրի կենդանիների գրեթե բոլոր տեսակների ոսկրային մնացորդները առկա են Արարատյան դաշտի մ.թ.ա. III հազ. պեղածո նյութերի մեջ։ Ժայռանկարներում կրկնվում են արարատյան բնակավայրերի խեցեղենի փորագիր կամ վերագիր կենդանատիպերը, իսկ Մեծ Պայտասարի քարե գործիքներն իրենց ամենամոտ ղուգահեռներն ունեն խաթունարխի և Թեղուտի նեոլիթ-էնեոլիթյան քարե գործիքների մեջ։ Ըստուրե կտեսնենք նաև, որ որսորդ-անասնապահական արտաքին տեսք ունեցող այս պատկերները լիովին ներծծված են նաև երկրագործական գաղափարաբանությամբ։

Սակայն, իհարկե, լեռնային արոտավայրերում, նույնիսկ տափարակում ապրողների հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն էր և դրանից ոչ պակաս նաև որսորդությունը, որ բխում էր հանրային հոտը պահպանելու և խաշնարածների համար սնունդ հայթայթելու անհրաժեշտությունից։

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՐԴԻԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Հիշյալ հանգամանքը մատնանշող բազմաթիվ պատկերներ կան Գեղամա լեռների ժայռանկարների նորահայտ խմբում։ Ներկայացված են տարբեր ժամանակներում արված մեկուսի կամ խմբային կենդանական պատկերներ (աղ. 5—9), ոտքերը կամ պոդերը կապած խաշասերվող կենդանիներ (աղ. 10—11), շների հսկողությամբ արտոնող հոտեր (աղ. 12) և այլն, և այլն։

Աղ. 13, նկ. 1—Շան հսկողության տակ գանձվող մի փոքրիկ հոտ է, որ կատարված է երկու տարբեր փուլերում։ Վերևից երկրորդ խոշոր այծր փորագրված է մ.թ.ա. IV հազ. վերջերին և III-ի սկզբներին, մնացած բոլոր պատկերները շեն անցնում II հազ. կեսից։

Աղ. 13, նկ. 2—Պատկանում է II հազարամյակին. կենդանիների խառը հոտ է՝ երկու այծ և տարբեր ոճերի երեք վայրի տուրեր, որոնցից մեկի վրա հարձակվել է շունը։

Աղ. 14, նկ. 1—Մ.թ.ա. II հազ. խառը կենդանիների խմբապատկեր է՝ չորս եղջերուով, չորս այծով և երեք անհասկանալի նշաններով։

Աղ. 14, նկ. 2—Այս խմբի վերջին պատկերը շատ տիպական է անասնապահության համար։ Երկու այծ եզրերին, երկու գեղեցիկ իշուկներ՝ մեջտեղում, ցցված մուկներով, կարծես հոտոտում են մարգագետնի բուրավետ խոտը։

Աղ. 15—Կան նաև մարդկային պատկերներ բոլորովին սխեմատիկ (նկ. 3) կամ խիստ զգեստավորված՝ բարձրաքիթ երկարաճիտ ոտնամաններով, տարօրինակ գլխանոցով, թռչնազուլի մահով ու ձևավոր աղեղով (նկ. 1)։ Զգեստավորված, ձևավոր գլխանոցով մարդիկ ներկայացվում են հաճախ անզեն, ընդգծված առնանդամով (նկ. 2), երբեմն էլ դրանք պարզապես հովիվներ են, իրենց շների հետ միասին (նկ. 4)։

Այս բոլոր պատկերներում զգացվում է նոր կենդանիներ ընտելացնելու, հոտը աճեցնելու, վայրի գազաններից պաշտպանելու հոգսը, որ համընդհանուր էր ողջ նախնադարի համար։

Որսորդական տեսարանները Գեղամա լեռներում ծայր են առնում մ.թ.ա. V—IV հազ. ինչոր մի հատվածում, սակայն առավելագույն չափով բազմանում ու բազմապատկանում են մ.թ.ա. III

⁶ А. О. Минакаванян, Древние поимки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, СА, 1960, № 2, стр. 139 и сл.

հազ., կտրված քոչվոր անասնապահության կատարյալ ձևավորման և Գեղամա լեռների ալպյան արոտավայրերի զանգվածային իրացման հետ: Դիտենք այժմ որսորդական տեսարանները ըստ ժամանակագրական խմբերի և նշանակության:

ՈՐՍՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ

Մ.թ.ա. V—IV հազ. որսորդությանը վերաբերող հնագույն ժայռանկարները գտնվում են Մեծ Պայտասար գագաթի լանջին և ներկայացված են մեկուսի կամ խմբային այծապատկերներով քարակույտերի մեջ, երբեմն կրոնական երանգ ունեցող հիասքանչ կոմպոզիցիաների հարևանությամբ: Այս խմբի որսորդական տեսարանները ընդգրկում են Ա ոճի այծապատկերներով, ֆիգուրների սակավությամբ, կոմպոզիցիայի պարզունակությամբ և կատարման տեխնիկայի կոպտությամբ: Դրանցից երկուսի մեջ (աղ. 16, նկ. 2—3) առկա են մի որսորդ և մի այծ, որսորդները բռնել են այծերի պողեքից: Ծրոքող կոմպոզիցիայում ներկայացված են (աղ. 16, նկ. 1) մայր այծը, ուլը և դարձյալ եղջյուրներից բռնած որսորդը՝ շան հետ:

Կոմպոզիցիոն առումով և թվագրությամբ սրանց շատ մոտ է կանգնած մի այլ ժայռապատկեր (աղ. 16, նկ. 4—5), որտեղ, սակայն, որսը կատարվում է, կարծես, նետ ու աղեղի օգնությամբ: Տեսարանի կենտրոնում գտնվող հսկա այծը օժտված է մ.թ.ա. V—IV հազ. ոճական բոլոր բնորոշ գծերով: Նրան հետևող փոքրիկ այծը ունի նույն գծերը, եթե հաշվի չառնենք փոքր-ինչ բարձրագիւր եղջյուրները, որոնք լիովին ձևավորվում են մ.թ.ա. III հազ. ոչ վաղ:

Կան որսորդական մի քանի տեսարաններ ևս, որոնք ժամանակագրական, ոճական ու կոմպոզիցիոն առումներով ավելի մոտ են IV—III հազ. եզրագծին, փոքր-ինչ ավելի զարգացած են ու բարդ, ունեն մ.թ.ա. III հազ. հավելումներ: Դրանցից մեկում (աղ. 17, նկ. 1—2) որսորդը պատրաստվում է պարանել խոշոր այծերից մեկին:

Սրանցով հիմնականում ավարտվում են վաղ շրջանի որսորդական տեսարանները և ծայր առնում մ.թ.ա. III հազարամյակի մեծ ու հռչակապատկերախմբերը, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում որսորդական տեսարանները: Այդտեղ մարդիկ որս են անում անղեն ձեռքերով, երբեմն շների կամ հեպարդների օգնությամբ, երբեմն էլ՝ հմայանքով կամ կախարդանքով: Այս երևույթի արմատները պետք է փնտրել խոր նախնադարում: Ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան փուլում որսի այդ ձևն

ըստ երևույթին բավականաչափ անհրաժեշտ էր ու կենսական, մանավանդ վայրի կենդանիների ընտելացման արվեստում: Մարդիկ գաղտագողի, խմբերով կամ միայնակ դարանակալում էին կենդանուն, հարձակվում գերազանցապես արոտներում արածող կամ առուններից ու գետակներից ջուր խմող մանր եղջերավորների վրա: Ահա այս երևույթն էր, որ շարունակվում էր ավանդաբար մ.թ.ա. III—II հազ., երբ հանրային հոտը բավականաչափ ստվար էր և ուներ բազմացման ներքին մեծ հնաբավորություններ: Ձեռքով որսալն այժմ այնքան էլ հարմար չէր, բայց սովորույթը շարունակում էր հարատևել: Գուցե դա կարևոր էր խաչաձևման համար, որի գոյությունը դժվար ապացուցելի է, բայց միանգամայն հավանական:

Հիշատակված խմբի կոմպոզիցիաները շատ տարբեր են և ներկայացնում են գերազանցապես այծորսի տեսաբաններ և վերաբերում, մեծ մասամբ, մ.թ.ա. III կամ II հազ. առաջին կեսին: Դրանք սակավ են, հանդիպում են մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսին կամ I հազ. սկզբներին վերաբերող ժայռապատկերներում:

Մ.թ.ա. III ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿ

Աղ. 18, նկ. 1—Կոմպոզիցիոն առումով պարզունակ է և նմանվում է վաղ շրջանի պատկերներին:

Աղ. 18, նկ. 2—Երկու շարքի մեջ դասավորված են երկարոտն, կիսակամար եղջյուրներով երկու այծ, որոնց վերջույթները կապված են պարանով: Ձախում որսորդի թերի պատկերն է, իսկ աջում՝ հարձակվող շունը: Տեսարանի կենտրոնում երեք անընթեռնելի նշաններ կան:

Աղ. 19, նկ. 2—Այծերի մի փոքրիկ հոտ է: Կենտրոնում պատկերված է կենդանիներից ամենախոշորը, որի եղջյուրների արմատից բռնել է որսորդը:

Աղ. 19, նկ. 1—(մ.թ.ա. III հազ. վերջ. և II-ի սկիզբ): Անղեն որսորդը գտնվում է կենտրոնում, բռնել է ամենամեծ այծի պողից: Ներքևի ձախ անկյունից որսորդին օգնում է շունը:

Աղ. 20, նկ. 1—Մի շքեղ տեսարան է՝ կազմված 18 այծերի, մեկ եղջերուի, չորս հեպարդների, չորս որսորդների պատկերներից և երկու նշանագրերից: Այծերը բնորոշ են II հազ. կեսի ոճին, սակայն տեսարանի վերին ձախ անկյունի ուղեգծով պատկերը շատ նման է մ.թ.ա. III հազ. ծայր առած «այծ»-«փայլակ» նշանագրերի մի տարբերակին: Չորս որսորդների պարզունակ, հակիրճ պատկերները տեղադրված են կոմպոզիցիայի երկայնքով մեկ՝ վերից վար: Սրանցից

առաջինը այժմերի վրա է արձակել երեք հեպարգ-ներին, որոնք ներկայացված են վաղքի մեջ: Որսորդներից երկուսը գտնվում են կենտրոնում, նրանցից մեկը փակել է այծի ճամփան, երկրորդը բռնել է կղզեկուտի հղջուրից: Վերջինիս վրա աջից հարձակվում է նաև չորրորդ հեպարգը: Վերին ձախ անկյունում գտնվող որսկանը զետեղված է մի քանի կենդանիների շրջապատում: Կոմպոզիցիայի վերին անկյունում շրջանաձև մի նշան կա, որ առայժմ անընթեռնելի է: Ժայռանկարի վերին մասում երկրաչափական երկու պատկեր կա, որոնց ինչ լինելը ևս բացահայտված չէ:

Աղ. 20, նկ. 2—Պատկերների մի զգալի մասը լրիվ չի փորագրված, դժվար է որոշել հուշարձանի լիակատարը, թևերն մ.թ.ա. III հազ. Պատկերված է այծերի հոտ, որի վրա հարձակվել են երկու անգն որսորդ: Սրանցից մեկը կանգնած է ձախում, վեր մեկնած թևերով, շան հետ:

Աղ. 21, նկ. 1—Նույնքան շքեղ տեսարան է, որ պատկանում է մ.թ.ա. III հազ. վերջին և II-ի սկզբներին: Սլացիկ, գեղեցիկ և ուժեղ այծերի հոտը ընկել է երեք հեպարդների և չորս որսորդների ծաղակի մեջ: Որսորդներից մեկն ախոռորդ զինված է նետ ու աղեղով, մյուսներն անգն են. նրանցից մեկը պարզապես զսպում է հեպարդին:

Աղ. 21, նկ. 2—Մ.թ.ա. III հազ. տիպիկ այծախումբ է, արու, էգ այծերով ու ուղերով: Այծերից մեկն ախոռորդ եղջյուրների արանքում խաշանշան ունի: Նրա տակ գետեղված է մի գեղեցիկ եղջերու: Անգն որսորդը կտրել է կենդանիների ճամփան աջից, ձախից նրանց հետապնդում են հեպարդն ու երկու շներ:

Աղ. 22, նկ. 1—Մ.թ.ա. II հազ. այծորսի մի պատկեր էլ կա, ուր ձախից ներկայացված է հարձակվող հեպարդը: Որսորդը գտնվում է չորս այծերի կենտրոնում:

Աղ. 22, նկ. 2—Խուճապահար այծերի մի հոտ է:

Աղ. 23, նկ. 1—Մ.թ.ա. II հազ. այծորսի հոտ, երկու հեպարդի և երկու մարդու շրջապատում: Հավանական է, որ սա էլ որսի տեսարան է:

Աղ. 23, նկ. 2—Նույն տիպի՝ II հազ. պատկեր է:

Աղ. 24, նկ. 2—Չորս այծերի և չորս մարդու պատկերներից կազմված մեծ կոմպոզիցիա: Մարդկանցից յուրաքանչյուրը զբաղված է մի կենդանու որսով: Ձախից առաջինը պարանել է ձախակողմյան, երկրորդը՝ կենտրոնական այծի ոտքերը: Մյուս երկուսն անգն ձեռքերով ուզում են բռնել մնացած երկու այծերին:

Աղ. 24, նկ. 1—Այստեղ փորագրված են յոթ որսորդների պատկերներ՝ ձախ հատվածում, վայ-

րի ցլին հետապնդելի: Յլի ոտին կարծես պորան է նետված: Որսորդներից երեքը զգեստավորված են, ունեն դիմակներ, թևերին՝ ճառագայթավոր դուր Վերջույթներ: Տեսարանի այ մասում պատկերված է երեք այծ, անհասկանալի մի քանի պատկերներ և մի նշանագիր, որը, հավանաբար, ամբողջական խոյի պատկեր է խորհրդանշում:

Իբևեց սյուժետային բովանդակությամբ մ.թ.ա. III հազ. ներկայացված պատկերախմբին շատ են մերձենում երկու որսորդական տեսարան և, որոնցից առաջինը «Իծագրերի» ոճական առանձնահատկություններով կարող է վերագրվել մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսերին, իսկ II-ը՝ մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին: Դրանք հետևյալներն են.

Աղ. 25 — Որսորդները գտնվում են հոտի կենտրոնում՝ վերևում և ներքևում: Վերին որսորդը փոքրամարմին է և խիստ ոճավորված: Նա պարան է նետել աջակողմյան այծի պողերին: Ներքևի որսորդի պատկերը եռակի մեծ է առաջինից, անդամները հզոր, ոտքերի արանքում ունի խաշաձև փորվածք և տարածած թևեր: Նրան ուղեկցում է շունը: Կենտրոնի խոշոր այծի վրա, կարծես, պարան է նետված:

Աղ. 26, նկ. 1—Այսպիսի պարզունակ կոմպոզիցիաներ կազմվում էին նաև ուշ ժամանակներում (մ.թ.ա. II հազ. վերջին կամ I-ի սկզբներին) և վերջինները տարբերվում էին միայն իրենց կենդանապատկերների ոճով: Դրանցից մեկում որսորդը գտնվում է վերին այծի դիմաց և բռնել է նրա դունչը:

Ավելի հետաքրքիր, բազմանշանակ ու ճոխ են մ.թ.ա. III հազ. որսորդական այն տեսարանները, որոնց մեջ որսը կատարվում է պարանի, նետ ու աղեղի և տեխնիկական այլ հարմարանքների միջոցով: Անցնենք այդ խմբի համառոտ նկարագրմանը:

Աղ. 26, նկ. 2—Ժայռապատկերը բացառիկ է նրանով, որ կոմպոզիցիայի կենտրոնական մասում պատկերված հսկայամարմին այծն իր ոճական գծերով պատկանում է մ.թ.ա. IV հազ. և նրա հետ միահյուսվում է մարդակերպ մի պատկեր՝ ճառագայթաձև, հզոր վերջույթներով ու ձեռքին բռնած պարանով: Նրա գլխավերևի երեք շրջանակները երկնային նշաններ են, որոնք ճառագայթաձև վերջույթների հետ միասին մատնանշում են պատկերի գերբնական, աստվածային էությունը: Շատ հնարավոր է, որ այստեղ առկա է որսի կամ կենդանիների որևէ աստվածություն: Մնացած այծերի ու որսորդների պատկերներն իրենց ոճական առանձնահատկություններով պատկանում են մ.թ.ա. IV—III հազ.:

նրանք դործում են առանձին-առանձին: Այստեղ ուշ ժամանակների միջնորդություն ևս կա: Այծի գլխից վեր, եղջյուրների հիմնամասում ավելացված է ձիու գլուխ, և պատկերն ամբողջությամբ հիշեցնում է ձիու վրա կանգնած որսորդի, ինչպիսիք բնորոշ են դառնում վաղ երկաթի դարաշրջանում:

Աղ. 27—Այծերի րաղմանդամ հոս, որի կենտրոնում տոկա են մայր այծը՝ մեջքին թառած ուլիկով և մի չորքոտանի՝ ոլորուն եղջյուրներով, ավելի նման խոյի: Կոմպոզիցիայի ներքին աջ անկյունում պատկերված են մայր այծին հետապնդող շուն, պարանով կապտաված այծ, նետու աղեղի փոքր, բայց որոշակի նշան, ինչպես նաև որսորդ: Վերջինս զինված է փոքրիկ աղեղով, կեցվածքը խիստ մարտական-հարձակողական է, զլխի երկու կողմերից ունի եղջյուրանման ելուստներ, որոնք, ըստ երևույթին, որսորդական դիմակի շարունակությունն են կազմում: Կենտրոնում պատկերված բոլոր այծերն ունեն հզոր, մեջքի վրա կամարածև տարածվող եղջյուրներ, որոնք միանգամայն բնորոշ են մ.թ.ա. III հազ. ժայռարվեստին: Վերին ձախ անկյունում առկա են ավելի սլացիկ, կիսակլոր եղջյուրներով այծապատկերներ, որոնք լայնորեն հայտնի են և տարածված մ.թ.ա. III հազ. վերջերից կամ II հազ. սկզբներից:

Աղ. 28—Երեք որսորդներ հետապնդում են ճողպորդ վայրի ցուլին: Կենդանու դիմաց դեռնելով որսորդը զգեստավորված է և զինված նետու աղեղով: Պատկերի աջ եզրին թևատարած մի անդեն մարդ կարծես վազում է դեպի հիմնական գործողության վայրը: Վերևում մի քանի մարդկային պատկերներ ներկայացված են արևի սկավառակի վրա: Արևի շրջանակը կիսված է տրամագծով, ճառագայթներն ուղղված են դեպի ներքև, որ իրիկնամուտի կամ արևմուտքի նշան է:

Աղ. 29—Ընձառուծների կամ հեպարդների հսկա մի ոհմակ շրջապատել է ձախում արածող մեծ ու փոքր այծերին: Մի փոքրիկ այծիկ զետեղված է ռկտավի աջ անկյունում՝ չորս զազանների միջև: Խոշոր այծերի մոտ կանգնած է մահակավոր մի մարդ, որը, կարծես հետապնդել է այծերին, բայց ընկել զազանների ճանկը: Նման ժայռանկարներով լի են նաև Սյունյաց լեռները:

Մեզ հետաքրքրող հաջորդ պատկերախումբը վերաբերում է մասամբ III և II հազ. սահմաններին և մի ամբողջություն է կազմում այն առումով, որ որսորդները գործում են բացառապես պարանների օգնությամբ:

Աղ. 30—Վարից վեր պատկերված են խոշոր խոյանշան, պարան նետող սրսորդ և շարժուն ու

դեղեցիկ այծ: Այծի առաջին ոտերը կապված են: Պատկերը լրացված է դարձյալ մի քանի խոյագլուխ խոշոր նշաններով:

Աղ. 31, նկ. 1—Այծերի միաշար հոս է, որի մեջ առկա են որսորդների ու շների պատկերներ: Որսորդներից մեկը անդեն ձեռքերով բռնել է կենտրոնական այծի հզոր եղջյուրները, նրան հետևում է շունը: Մի մեծ շուն հարձակվել է ձախակողմյան այծի վրա: Սրանց զիմաց՝ ներքևում, կանգնած են որսի շունն ու որսորդը, որը ոլորած պատրաստի պարան ունի ձեռքին:

Աղ. 31, նկ. 2—Այստեղ էլ որսորդը գործում է պարանի օգնությամբ: Նրան հաջողվել է պարանը գցել կենտրոնական մայր այծի ոտքին:

Աղ. 32—Ժայռանկարը ժամանակագրական հավելումներ ունի: Նրա վերին մասում փորագրված է մ.թ.ա. III հազ. բնորոշ որսի ամբողջական մի տեսարան՝ երկու այծով և երկու որսորդով: Զախակողմյան որսորդը, որը խիստ ոճավորված է, բռնել է այծի դնչից և ջանում է պարանօզը գցել նրա գլուխը: Հաջորդ այծի ետին ոտքերը կապված են, նրա դիմաց կանգնած է երկրորդ որսորդը, որի պատկերն ավելի իրական է, դիմավոր, պարանօղով կամ աղեղով զինված: Աջից նրան հետևում է մի եղնիկ, որը տրամաբանական կապի մեջ չէ ընդհանուր հորինվածքի հետ և իր ոճական գծերով ավելի բնորոշ է մ.թ.ա. I հազ.: Ըստ երևույթին՝ դա ուշ շրջանի հավելում է: Ժայռանկարի ստորին մասում, նկարագրված տեսարանից անջատ, փորագրված է այծ և անընթեռնելի մի պատկեր: Իր սլացիկ ձևերով կենդանին միանգամայն բնորոշ է մ.թ.ա. II հազ. ժայռարվեստին:

Աղ. 33, նկ. 1—Երկու որսորդ շրջափակել են մի այծի: Ետևի որսորդը խիստ ոճավորված է: Նախնադարյան նկարչին հաջողվել է վարպետությամբ վերարտադրել նրա դինամիկ պատկերը՝ ուղղահայաց գծով, ստորին մասում ճյուղավորված իրանով ու ոտքերով, առանց որևէ այլ մանրամասնությունների: Դիմացից պատկերված որսորդը նրբիրան է, բարձրահասակ, կլոր գլխով, ճկված մեջքով, նա կարծես զգեստավորված է: Նրա պարզած թևերի մեջ նետու աղեղ կա: Ժայռանկարի երեք կետերում հավելված են խազավոր երկրաչափական պատկերներ, որոնք սովորաբար արվում էին իբրև փորագրության էսքիզներ: Տվյալ դեպքում սրանք ուշ հավելումներ կարող են լինել:

Աղ. 33, նկ. 2—Լակոնիկ տեսարան է և հորինվածքային առումով շատ հստակ: Խոշոր, սլացիկ մարմնով այծը ծուղակն է ընկել. շունը սպառնում է կծոտել նրա մուկթը, իսկ հետապնդ-

դող որսորդը նետահարում է նրան։ Որսորդի աղեղը լայնալիճ է։

Աղ. 34, նկ. 1 — Այս տեսարանը իր հորինվածքով նման է նախորդին։ Պոչ-պոչի պատկերված երկու արու այծեր զետեղված են որսորդի և շան միջև։ Նրանցից վեր պատկերված է մի փոքր այծ։ Որսորդն ունի լարված փոքր աղեղ, իրանի, կեցվածքի և զգեստավորման նույն գծերը, ինչ նախորդը։ Հնարավոր է, որ այս երկու ժայռանկարները մի նկարչի գործ են։

Աղ. 34, նկ. 2 — II հաղ. պատկեր է. փոքր աղեղով զինված որսորդը շան հետ միասին հետապնդում է երկու այծի։ Նրա լարված աղեղը ուղղված է ուլի վրա։ Շունը պատկերված է ներքևում։

Հաշորդ շորս պատկերները ժամանակագրորեն և հորինվածքով միատարր չեն, ունեն տարբեր ժամանակների ու տարբեր ռճերի հավելումներ։

Աղ. 35, նկ. 1 — Պատկերված է արևի կամ լուսնի երկշրջանային ճառագայթավոր սկավառակ՝ երեք այծերի և որսորդի պատկերներով։ Բոլոր ֆիգուրները, բացի որսորդից, պատկանում են մ.թ.ա. III հաղ.։ Որսորդի պատկերն ուշ ժամանակների հավելում է, նրա նետասլաքը պատկանում է մ.թ.ա. I հաղ. սկզբին վերագրվող հայտնի զինատեսակներին։ Սրամտորեն ներմուծելով որսորդի պատկերը, ուշ ժամանակի նկարիչն ստեղծել է որսի տեսարան, որն սկզբնապես, երևի երկնային կենդանիների պատկեր է ներկայացրել։

Աղ. 35, նկ. 2 — Ունի բազմանդամ և տարբեր ժամանակների ներմուծումներ։ Նկարի վրա եղել են սկզբնապես իրարից անջատ երկու այծեր, որոնք ռճական գծերով ու կատարման տեխնիկայով կարող են վերագրվել մ.թ.ա. III հաղ. վերջերին կամ II-ի սկզբներին։ Մ.թ.ա. II հաղ. վերջերին կամ I-ի սկզբներին մի հմուտ նկարիչ այս երկու անջատ պատկերների շուրջ ստեղծել է որսի հետաքրքրաշարժ երկու տեսարան։ Ներքևում պատկերված այծին ավելացված են երկու որսորդ՝ իրենց զույգ շներով։ Որսորդը ներկայացված է կանթած թևերով, գոտկատեղի դաշույնով ու եռանկյունաձև գլխանոցով։ Գլխարկից վեր մի փոքրիկ շրջանակ է արված, գուցե իբրև երկնային բարեմադթության նշան։ Վերջում զետեղված երկրորդ տեսարանի երկու որսորդներն իրենց տիպով ու ռճական գծերով չեն տարբերվում նկարագրածից, թեև սրանց գլխանոցները տարբեր են, և կիսադեմի մեջ դիմակները ստույգ զանազանվում են։ Սրանք ևս զգեստավորված են, ունեն ձևավոր ոտնամաններ։ Այստեղ նույնպես շունը հաշվով հարձակվում է խոշոր այծի վրա։

Որսորդներից մեկը նևտը լարել է կենդանու զավակին։ Այս կոմպոզիցիայում առկա է արևի կամ լուսնի փոքրիկ սկավառակ, նկարագրված տեսարաններն, ուրևմն, պևտք է ենթադրել, որ վերջնականապես ձևավորվել են մ.թ.ա. II հաղ. վերջերին կամ I հաղ. սկզբներին, թեև դրանց երկու այծերը փորագրված են եղել շատ ավելի վաղ։

Աղ. 36 — Գեղամա լեռներում համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում ցլորսի տեսարանները։ Բիդոնների որսը եզակի օրինակով է ներկայացված, կենդանիներ, որոնք Հայաստանի հնէակենդանաբանական տվյալներով սկսում են անհետանալ արդեն մ.թ.ա. III հաղ.։ Եթե ճիշտ են այս տվյալները, ապա սույն ժայռապատկերը պատկանում է նշված ժամանակաշրջանին։ Բիդոնների բնորոշ պատկերներ հանդիպում են Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանի շրջանում։ Նկարագրվող կոմպոզիցիայում երկու որսորդ շան հետ հետապնդում են երկու բիդոնի։ Նախնադարյան նկարիչը այս կենդանիների ուժն արտահայտել է նրանց գլխի ու կրծքի հզորությանը, ներկայացնելով դրանք լայն ու հաստ փորվածքով, մինչդեռ կենդանիների աստիճանաբար բարակող իրանն ու պոչն ավելի շատ շեշտում են նրանց ճկունությունը։ Զախակողմյան բիդոնին նետահարող որսորդը փորագրված է կիսով չափ՝ գլխավերևում բռնած աղեղով։ Աջակողմյան որսորդը պարանել է բիդոնի մոտ թը և սպառնում է ջախջախել նրա գանգը տապարատիպ զենքով, որը Հայաստանում հանդես է գալիս մ.թ.ա. III հաղարամյակում։

Աղ. 37, նկ. 1 — Ի տարբերություն նախորդի, այստեղ ներկայացված են երեք վայրի ցուլ, շորս որսորդ և մեկ այծ։ Զախ անկյունում գտնվող մարդը, որ անդեն է ու ճառագայթաձև մատներ ունի, տարածած թևերով քշում է երկու ցլերի։ Կենտրոնում զետեղված երեք մարդկանցից մեկը դեմքով շրջված է դեպի փոքրիկ այծը, մյուս երկուսը հետապնդում են ցլին, մեկը նույնպես հասցրել է բռնել նրա պոչից։ Դժվար է ասել՝ զանաանապահական կենցաղային տեսարան է, թե որսորդական։ Համենայն դեպս, ցլապատկերների ռճը հիշեցնում է ընտանի կենդանիների։

Աղ. 37, նկ. 2 — Նույն բնույթն ունի հաջորդ պատկերը։ Այստեղ ներկայացված են մարդկային սխեմատիկ երկու պատկեր։ Թվում է, որ մեկը զինված է աղեղով, մյուսը՝ պարանով։ Երեք ցլեր շարժվում են սրանց կողմը։ Ցլերից երկուսը եղջյուրների արանքում կլոր փոսիկներ ունեն։ Սրանք, հավանաբար, երկնային նշաններ են։ Մի փոքրիկ ցլիկ և մի այծ զետեղված են հակառակ ուղղությամբ։

Աղ. 38, նկ. 1—Եղջերունների որսը ներկայացնող խմբի ամենադեղնեցիկ ու ամենահին (մ.թ.ա. III հազ.) տեսարաններից մեկն է։ Կոմպոզիցիայի ձևով մասում իրար հետևից ներկայացված են երկու ցուլ, մի ազնիվ եղջերու և մի խոշոր արու այծ, որը գտնվում է անբնական ուղղաձիգ դիրքում՝ պոչի վրա։ Բոլոր կենդանիների պոզերը խոշոր են ու փարթամ, իրանը՝ սլացիկ, ամրակուռ։ Ստորին շարքում պատկերված է վազող շուն, որը շտապում է օգնել որսկաններին։ Աջ մասի պատկերները արտահայտում են տեսարանի հիմնական բովանդակությունը։ Աջից գործող խաչաձև պատկերներով մի քանի որսկաններ կանխել են կովկասյան ազնիվ եղջերուի փախուստը՝ պարանկել նրա գլուխն ու եղջյուրները։ Երկարոտն, սլացիկ իրանով արու կենդանին կամարաձև փարթամ պոզեր, բնորոշ պոչ ու մուգ ունի և իր մարմնի բոլոր ձևերով հիշեցնում է մ.թ.ա. II հազ. սկզբների փոքրասիական (Ալաշա-Հույուք) և II հազ. երկրորդ կեսի բուն հայաստանյան բրոնզե արձանիկները։ Որսկանները պետք է որ շտապ լինեն, սակայն առաջին պատկերի հավելումներն այնքան շատ են, որ այն դարձնում են անվերժանելի։

Մ.Թ.Ա. II ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿ

Մ.թ.ա. II հազ. որսի տեսարաններով ժայռակարները իրենց բովանդակությամբ չեն տարբերվում նախորդ հազարամյակի արվեստի հուշարձաններից։

Աղ. 38, նկ. 2—Այծորսի բազմապատկեր տեսարան է։ Ներկայացված են 22 այծ, յոթ մարդ, երկու շուն։ Վերևից ներքև շարքով կանգնած զինված ու անզեն որսորդները բաժանել են հոտի աջ մասը, նետահարում կամ ձեռքով բռնում են այծերին։ Երեք շներ փակել են կենդանիների փախուստի ճամփան։ Մարդկանցից յոթերորդը կանգնած է վերևում (ձախից), հմայագործի կեցվածքով։

Աղ. 39, նկ. 1—Ներկայացնում է կովկասյան ազնիվ եղջերուների և այծերի որսի տեսարան։ Նորությունն այն է, որ մ.թ.ա. II հազ. տեղաբնիկներն արագավազ եղջերուներին որսալու համար օգտագործում են ոչ թե շներին, այլ նույնքան կամ ավելի արագավազ հեպարդներին։ Սրբաբնույթ որսորդության նպատակներով ընտելացվել են Հայաստանում մ.թ.ա. III հազ. սկսած⁷ և օգտագործվել այնուհետև ուրարտական, վաղ հայկական և ուշ միջնադարյան ժամանակա-

շրջաններում⁸։ Երեք որսորդներից երկուսը հետապնդում են կենդանիներին հեպարդներով, երրորդը՝ տարածած թևերով փակել է եղջերուի գեմը։ Պատկերը լիովին կարելի է վերագրել մ.թ.ա. XIII—XI դդ. ըստ եղջերուների պատկերման ոճական առանձնահատկությունների, որոնք կրկնում են լճաշենի, Արթիկի, Տուրսի նշված ժամանակաշրջանի բրոնզե արձանիկների տիպերը։

Աղ. 40, նկ. 2—Կանգնած է մի մեծ եղջերու՝ փարթամ եղջյուրներով, Ձեավոր աղեղով զինված մարդը նետահարում է նրան, իսկ զգեստավորված, պարանով որսորդը հմայողի կեցվածքով փակել է նրա առաջը։ Աղեղի, նետասլաքի ձևերով ու պատկերների ոճով այս հուշարձանը կարող է վերագրվել մ.թ.ա. XIII—X դարերին։

Աղ. 40, նկ. 1—Եղջերու, որի առջևի ոտքերը կարծես կասկած են, ոտքերի տակ ընկած է այծ։ Եղջերուին հետապնդող որսորդը պարան է նետել նրա գավախին, իսկ աղեղը գցել է ուսին։

Աղ. 41—Որս հեպարդների օգնությամբ։ Փոքրիկ աղեղով զինված որսորդը հետապնդում է հինգ այծերի։ Սրանց վերևում երկու հեպարդներ կան, որոնք, հավանաբար, օգնում են որսորդին։

Աղ. 42 (II հազ. երկրորդ կես)—Այծորսի տեսարան է։ Որսորդը մի ձեռքին աղեղ ունի, մյուսով՝ պարան է նետել։ Վերին աջակողմյան այծի գլխին նույնպես պարան է, ենթադրվում է նաև երկրորդ որսորդի գոյությունը։

Աղ. 43, նկ. 1—Երկու որսորդ որսապարանի մեջ են գցել երկու այծերի։ Նրանցից մեկը զինված է մահակով, մյուսը՝ բացի պարանից, ունի նաև նետ ու աղեղ։ Մարդակերպ երրորդ պատկերը իր շեշտված առնանդամով և տարածած թեփերից «ճառագայթող» վերջույթներով հիշեցնում է որսի աստվածություն։

Աղ. 43, նկ. 2—Նետված երկար պարանի օգնությամբ որսորդը կանխել է կենդանու փախուստը, ապա մոտեցել նրան ու բռնել եղջյուրից, պարանն արձակելու մտադրությամբ։ Որսորդի պատկերը խիստ ռեալիստիկ է, կրում է սրածայր գլխարկ։

Աղ. 44, 1 (II հազ. երկրորդ կես)—Չորս այծերից երկուսի վրա որսորդները պարան են նետել։ Ներքևի աջակողմյան որսորդը զինված է նետ ու աղեղով և պարանով։ Վերևի՝ ձախակողմյան որսորդն արդեն նետել է պարանը ամենամեծ այծի պոզերին։ Նրա իրանն ու թևերը խաչաձև են, գլուխը՝ կլոր։ Կոմպոզիցիայի կենտրոնական մասում կան չվերծանվող պատկերներ և նշաններ։

⁷ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, Ереван, 1974, стр. 143.

⁸ И. А. Орбели, Избранные труды, I, М., 1968, стр. 303.

Աղ. 44, Եկ. 2—Պատկերված են մեջք-մեջքի, նետ ու աղեղով զինված երկու որսորդ: Ձախակողմյան որսորդը նետահարում է, բայց այժմ չի պատկերված, աջակողմյանը՝ աղեղել է նետը ճողոպրող այծի վրա, որն իր սլացիկ մարմնով և դնչով, իրանի վրա կորացող եղջյուրներով կարող է դասվել մ.թ.ա. II հազ. ոճական խմբում:

Աղ. 45, Եկ. 1—Պատկերված են երկու գեղեցիկ այծեր: Նրանց դիմաց կանգնած է որսորդը՝ լայնալիճ աղեղը լարած: Սրա գլխավերևում, հավանաբար, ուշ ժամանակներում (մ. թ. ա. I հազ. սկիզբ) փորագրվել է անգնն որսորդի պատկեր, որը ձեռքերով բռնել է ուլ:

Աղ. 45, Եկ. 2—Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հորինվածքի և իրադրության առումներով: Այծորսի ելած յոթ որսորդներ հանդիպել են ներքևից կենդանիներ հետապնդող մի առյուծի: Խումբը բաժանվել է երկու մասի, որսկաններից երկուսը նետահարում են առյուծին, իսկ մնացած հինգը, իրենց շան հետ, շրջափակել են երեք այծերի: Աջակողմյան զույգ որսորդներից մեկը, որ խիստ ոճավորված է, խաշի ձև ունի, աջ թևով բռնել է ճողոպրող այծի եղջյուրներից: Կենտրոնում գտնվող որսորդը պարան է նետել մյուս այծի ոտքին: Կիսով չափ փորագրված ուլիկը շուրջկալի մեջ է: Որսն, ըստ ամենայնի, հաջող է ընթանում: Կոմպոզիցիայում առկա են նաև ուղիղ, կոր, անկյունավոր և անավարտ ձվածիր նշաններ, որոնց գաղափարական իմաստըն անհայտ է:

Աղ. 46, Եկ. 1—Պատկանում է մ.թ.ա. II հազ. վերջին կամ առաջին հազարամյակի սկզբներին: Բաղկացած է այծերի, որսորդների, ցուլի և շան պատկերներից: Որսորդներից մեկը նետահարում է ձախակողմյան այծին, զինված է նաև նիզակով, մյուսը՝ պատկերված է այծի փորի տակ, խաշաձև իրանով, ձախ թևը դեպի կենդանու ոտքը մեկնած: Նրա իրանի ներքո մի եռանկյունի կա, այծի գավակին՝ երկու շրջանակներ, որոնք, թերևս, երկնաշաններ են: Սրանցից վեր պատկերված է հսկայամարմին մի ցուլ (կով), տեղում գամված, կարճ ոտքերով, մեջքի ու գավակի կորագծերով, մեծ ականջներով ու մուկթով, բնորոշ պոչով: Դիմացից ցլի վրա է հարձակվել որսորդի շունը:

Աղ. 46, Եկ. 2—Մ.թ.ա. II հազ. այծորսի վերջին տեսարանն է, հորինվածքի և ժամանակագրական առումներով այնքան էլ դյուրամբռնելի չէ: Պատկերի ձախ մասում փորագրված է ոճավորված, հսկայամարմին որսորդ՝ ձևավոր գլխառոցով, վեր մեկնած նետ ու աղեղը ուղղած փոքրիկ այծի վրա: Կոմպոզիցիայի աջ մասում՝ ներքևից վեր պատկերված են տարբեր չափերի

երեք այծ ու մի քանի անհասկանալի մարմիններ: Դրանցից մեկի ետին վերջույթները փորագրված են որսորդի ոտքի վրա: Այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ ժայռանկարը փորված է տարբեր ժամանակներում և որ այծին նետահարող որսորդի պատկերներն ավելի ուշ շրջանի ներմուծություն են:

ԵՐԿԱԹԵՆԻԱՐՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ (Մ.թ.ա. X—VII ԴԴ.)

Աղ. 47, Եկ. 1—Այս պատկերն ուշագրավ է մի քանի հանգամանքներով: Տեսարանի ձախ մասում և կենտրոնում առկա են 4 խոյանշաններ, որոնք հավանաբար փոխարինում են ամբողջական խոյապատկերներին: Կենտրոնում գտնվող արու և էգ այծերի խումբը երկու ծայրերից առնված է «աքցանի» մեջ: Ձախից նրանց հետապնդում է որսի հսկա շունը, աջից՝ ձևավոր, փոքր նետ ու աղեղը, որ փոխարինում է որսորդին: Նետասլաքի ծայրը եռանկյունաձև է, տափակ, որով համապատասխանում է մ.թ.ա. X դ. հուշարձաններում հանդիպող նետասլաքներին:

Աղ. 47, Եկ. 2—Տեսարանի ձախ մասում պատկերված է ճողոպրող գիշատիչ՝ սուր ճիրաններով: Նրան նետահարում է լայնալիճ աղեղով հսկա որսորդը: Նա զգեստավորված է և կրում է դիմակ: Նրան հետևում է երկրորդ որսորդի թերատ պատկերը, որը նույնպես լայնալիճ աղեղ ունի (գծապատկեր)՝ առանց նետասլաքի: Վերին աջ անկյունում պատկերված են երկու աղեղ, որոնք ենթադրել են տալիս, որ գազանի դեմ գործել են միանգամից չորս որսորդ:

Աղ. 48, Եկ. 1—Նման է նախորդին: Երեք որսորդ հետապնդում են մի հզոր գիշատիչ: Նրա մեջքի վերևում պատկերված վազող որսորդը գիշատիչի վրա է նետել իր հսկա տապարը, իսկ ներքևի երկու որսորդները պարան են նետել կենդանու ոտքին: Այս տեսարանի նշանակությունը ընդգծված է կենդանու և որսորդի խառու, շարժուն, պլաստիկ պատկերներով: Տապարավոր որսորդի ոտքերը երկար են, իրարից շատ հեռու, ծնկները ծալված: Հսկա տապարը նետված է օդի մեջ, սակայն դեռ չի հասել նպատակին: Երկար-իրան, ճկված մեջքով, ձուլված, ճկուն ոտքերով ու կեռ պոչով գիշատիչը սլացքի մեջ է: Նրա հզոր պարանոցն ավարտվում է թուխակերպ գլխով, որը սակայն երկու զույգ պոզեր կամ պոզեր ու երկար ականջներ ունի: Կենդանու մագիլների փոխարեն զույգ օղակներ են արված, որ շատ են հանդիպում մ.թ.ա. II հազ. վերջերի և I հազ. սկզբների գոտիների վրա: զրանց ֆանտաստիկ կենդանապատկերները ևս օղակաձև վերջույթներ

ունենն՝ Մարմնի ու ղյուխի ոճական որոշ առանձնահատկություններով Գեղամա լեռների այս դիշա-տիր դարձյալ հիշեցնում է Քալաքենդի բրոնզե պոտիների մեկի բազում անգղառյուծներին¹⁰, ժայռանկարի աջ մասում որսկան շունը հետապնդում է այծերին:

Աղ. 48, նկ. 2—Միայնակ որսորդը կանգնած է առյուծատիպ գազանի դեմ-դիմաց:

Աղ. 49, նկ. 1—Այծերի ու եղջերուների հոտի վրա հարձակվել են երկու որսորդ, որոնք զինված են նետ ու աղեղով և նետահարում են կենտրոնում փակված խոշոր եղջերուին՝ առջևից և ետե-վից: Երկրորդ եղջերուն ընկրկում է: Նախնադար-յան նկարիչն այստեղ մեծ վարպետությամբ է վերարտադրել թե ընկրկող կենդանու, թե ընթաց-քից նետահարող մարդու պատկերները: Կենտրոնական եղջերուի գլխավերևում փորագրված է պարանակապ կենդանու մի փոքրիկ պատկեր, որ հիշեցնում է եղջերուի ձագ: Այծերը երեքն են, նրանցից մեկը՝ ուլիկի հետ: Թե այծերի, թե եղ-ջերուների պատկերները նման են մ.թ.ա. I հազ-սկզբների արվեստի հուշարձաններում հանդիպող համապատասխան պատկերներին:

Աղ. 49, նկ. 2—Երկու որսորդ հետապնդում են այծին: Նրանք զինված են աղեղներով և ըն-թացքից նետահարում են, բայց ոչ ներքևում գտնվող կենդանուն: Պատկերը աշխույժ է, ար-տահայտիչ ու դինամիկ:

Աղ. 39, նկ. 2—Ընդօրինակված ժայռապատ-կերը ներկայացնում է բավական հզոր վայրի կենդանիների խառը մի հոտ և կենտրոնում տե-ղադրված երկու որսորդների, որոնցից մեկը դի-մակավոր է, վեր մեկնած թևերով, ձողաձև իրա-նով, իսկ մյուսը՝ ալվի հզոր է, ճկված ռոքերով, ընդգծված սեռական նշանով, վեր մեկնած թևե-րով: Սրա աջ ձեռքում արձակված կարճ պարան կա, որը, սակայն, չի հասել նպատակին: Կենդանի-ների մեջ զանազանվում են ցլերը, ձին, այծը, որոնք վերարտադրված են բավական անսովոր դիտակետերից: Բացի այծից, որ հանդես է գա-լիս իր սովորական երկրաչափական պատկերի մեջ, մնացած կենդանիները օդից նկարահանված «հատակագծային» և կողային պրոֆիլների ձևե-րով են մեկնաբանված: Ձիու պրոֆիլը ներկայաց-ված է դիտվայր, աջ կողքին պառկած՝ բնորոշ երկար-կորված վզով, անսովոր երկար գլխով ու ականջներով, բայց և բնորոշ մոուլթով: Առջևի

ոտքերն ուղիղ են, ետինն՝ ալիքաձև, անդամը մեծ, պոչը երկար: Ձիու գլխի տակ մի անորոշ, բարդ պատկեր է արված: Աջակողմյան ցուլը «հատակագծային», վերևից արված ուղանկար ունի: Նրա ետին վերջույթներն ալիքաձև են, առ-ջևի ոտքերն ուղիղ և առաջ մեկնած. ոտքերի ա-րանքում կիսադեմով ցուլց է տրված երկար վիզը, բաց երախով գլուխը և մի եղջյուրը: Ալվի հետա-քրքիր է ձախում տեղադրված երկրորդ ցուլը, որը նույնպես ներկայացված է բարձրակետից, փորին պառկած դիրքով, կամարաձև վերջույթները վեր մեկնած, եղջյուրներով, հզոր գլխով ու բաց բե-րանով: Իր այս ընդհանուր նկարագրով, գլխի ոճա-վորմամբ ու վերջույթների դիրքով կենդանին լիո-վին նման է նույն Գեղամա սարերի վիշապաքա-րերի վրա պատկերված ցլերին, և քանիցս կրկն-վում են Գեղամա լեռների այլ ժայռանկարների վրա: Այդ հանգամանքն էլ թույլ է տալիս նման հուշարձանները թվագրել մոտավորապես II հազ-կեսերով:

ԵՂՋԵՐՈՒՆԵՐԻ ՈՐՍ (Մ.Թ.Ա. II—I ՀԱԶ.)

Բրոնզեդարյան ոչ հեռու անցյալում մեր լեռ-ները լի էին ազնիվ եղջերուների հոտերով: Նրանց որսով առանձնապես լայնորեն զբաղվում էին մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսից մինչև I հազ. սկզբները: Համապատասխանորեն այդ ժամա-նակներին էլ վերաբերում են եղջերուների բազ-մաթիվ կերպավորումներն արվեստի հուշարձան-ներում՝ խեցեգործության ու քանդակագործու-թյան մեջ, ինչպես նաև ժայռարվեստում: Այս խմբի բոլոր ժայռապատկերները բավականաչափ հասուն արվեստի գործեր են, աչքի են ընկնում գծերի նրբությամբ ու ճկունությամբ, կենդանի-ների բնորոշ գծերի ստույգ վերարտադրությամբ: Այժմ ծանոթանանք հիշյալ կոմպոզիցիաներին առանձին-առանձին:

Աղ. 50, նկ. 1—Հեպարդների մի ոհմակ հար-ձակվել է այծի վրա:

Աղ. 50, նկ. 2—Անգեն, մարդկային հզոր մի կերպար վանում է հեպարդներին, նրա թևերի վերջույթները եռամատ-եռաճառագայթ են: Հնա-րավոր է, որ սա կենդանիներին հովանավորող աստծուն է ներկայացնում:

Աղ. 50, նկ. 3—Պատկանում է մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսին: Հինգ անգեն որսորդ մի հեպարդի հետ միասին զբաղված են այծերի և եղջերուների որսով: Որսորդներից երեքը բռնել են երկու այծ, երկուսը՝ հետապնդում են մեկ ուրիշի: Կոմպո-զիցիայի վերին՝ կենտրոնական մասում ներկա-յացված է մի խոշոր այծ՝ իր ուլիկի հետ: Նրա

⁹ Այդպիսի մի գոտի հայտնի է Հայկական ՍՍՀ Վարդե-նիսի շրջանից, պահպանվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդերում:

¹⁰ Ի. Վերլով, Կովկասի տեղը քաղաքակրթության մեջ, ԱԶ, Ա., 1895, նկ. 15.

դիմաց նետված պարան կա, պարան է նետված նաև եղջերուներից մեկի եղջյուրներին, սակայն իրենք՝ նետողները չեն երևում: Ժայռանկարն ունի ուշ ժամանակի հավելումներ: Դրանցից են՝ եռանկյունաձև, տափակ նետասլաքը, որ բնորոշ է մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին և ենթադրել է տալիս հավելված որսորդի առկայությունը: Կենտրոնական ալժի եղջյուրների արանքում պատկերված է քառանիվ սալակ, որի թափքն ու լծկանները ներկայացված են ուղղաձիգ դժերով: Ժամանակագրական առումով սալակը համապատասխանում է եռանկյունաձև նետասլաքին, սակայն սալակապատկերն իմաստաբանորեն չի ներառվում ոչ սյուսեի, ոչ էլ կոմպոզիցիայի մեջ: Հեպարդի պատկերն, ինչպես միշտ, ճկուն է և կարծես ներկայացնում է այդ կենդանուն հարձակման-թուխքի պահին, նրա հտին ոտքերը զսպանակի նման կծկված են, իսկ առջևինները՝ բացված:

Աղ. 51—Երեք եղջերուներից, երկու ալժից, երկու շնից (կամ հեպարդից) և երեք որսորդից բաղկացած կոմպոզիցիա է: Խոշոր ալժը փորագրված է եղել փոքր-ինչ ավելի վաղ, որսի տեսարանից անկախ: Նրա զավակն ու եղջյուրները հետագայում ծածկվել են միասնական մտահղացմամբ ստեղծված տեսարանի կենդանապատկերներով: Գործողությունն հիմնականում ծավալվում է «կտավի» կենտրոնական մասի երկու հորիզոններում: Ձախում առկա երրորդ՝ մարդկային պատկերի իրանն ու տարածած թևերը խաշաձև են, և միայն գլխի փոքր-ինչ կլորացող մասն է, որ մատնում է նրա մարդ լինելու հանգամանքը: Կոմպոզիցիայի աջից ու ձախից պատկերված են ալժ, եղջերու և մի քանի անհասկանալի նշաններ:

Այժմ անդրադառնանք հուշարձանի թվագրության հնարավորություններին: Նախ նշենք, որ կոմպոզիցիայի երեք եղջերուներն իրանի, ոտքերի և եղջյուրների կազմությամբ լիովին համապատասխանում են լճաշենի և Տոլորսի բրոնզե արձանիկներին¹¹, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. XIV—XIII դարերով: Որսորդները միակերպ զգեստավորում ունեն և դրանով հանդերձ միանգամայն համապատասխանում են լճաշենի, Կամոյի, Սամթավրոյի, Կեդաբեկի և Խաչքուլաի գոտիների վրա պատկերված որսորդներին¹², գոտիներ, որոնք տարածվել են ողջ Անդրկովկասում մ.թ.ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին: Ժայռանկա-

րի որսորդները զինված են փոքր աղեղներով, որ միանգամայն բնորոշ են նշված շրջանի՝ Սևանի ավազանի և արևելյան Անդրկովկասի տարածքում և հանդիպում են ինչպես մ.թ.ա. XI դ. խեցեղենի զարդամոտիվներում, այնպես էլ նույն շրջանի գոտիների վրա: Պատկերի մեջ դիպուկ է արտահայտված նաև երկրորդ որսորդի նետասլաքը, որն իր ձևով նման է X դարի դամբարաններում հայտնաբերվածներին և XI—X դդ. խեցեղենի զարդամոտիվներում պատկերվածներին: Հուշարձանի թվագրումն, այգալիսով, ոչ մի կասկած չի թողնում, որ այն վերաբերում է մ.թ.ա. II հազ. վերջին քառորդին և հավանական է, որ ժայռանկարիչները նույն բրոնզե գոտիների փորագրողներն են եղել:

Աղ. 52, նկ. 1—Կոմպոզիցիայի կենտրոնում պատկերված է գեղեցիկ, ազնիվ եղջերու՝ հտին ոտքերին նստած: Նրան շրջապատել են անդեն որսորդներն ու շունը:

Աղ. 52, նկ. 2—Հսկա, փարթամ եղջյուրներով ազնիվ եղջերուն հետապնդվում է շորս որսորդների և շան կողմից: Որսորդներից մեկը նետահարում է կենդանուն, մեկը՝ ձգտում է բռնել հտին ոտքից, սրան հետևում է շունը, երրորդ որսորդը, ներքևից, շտապում է օգնության: Եղջերուից վերև կա շորորդ որսորդը, որն արդեն բռնել է կենդանու եղջյուրից և ուզում է հարվածել նրան մահալով: Կենդանու զավակին կա երկու նշան, իսկ քիչ վեր՝ մի ալժիկ:

Աղ. 53—Ժամանակագրական առումով համապատասխանում է նախորդին, այստեղ նույն փոքր աղեղներն ու եռանկյունաձև տափակ նետասլաքներն են ներկայացված իբրև որսորդական զինատեսակներ: Կոմպոզիցիան բաժանված է երկու մասի, ներքևում՝ երեք որսորդ շուրջալի են մի խոշոր ալժի, որի պատկերը խիստ ռճավորված է և միանգամայն ինքնատիպ: Նրա մեջքը, գլուխը և պոչը արտահայտված են կեռ ծայրեր ունեցող հորիզոնական բարակ գծով, գլխամասում հավելված կորագիծ եղջյուրներով: Կենդանու ոտքերը պատկերված են երկճեղքված երկու եռանկյունիներով: Որսորդները զգեստավորված չեն, ունեն խիստ պլաստիկ ձևեր, պատկերը լի է ներքին դինամիզմով: Նրանցից երկուսը նետահարում են կենդանուն, երրորդը՝ կողքի տարածած «ճառագայթող» թևերով կանխում է կենդանու փախուստը: Կոմպոզիցիայի երկրորդ մասը նույնպես դինամիկ է ու հնարամիտ: Այստեղ երեք որսորդ և երկու շուն շուրջալի են եղջերուի: Շներից մեկը կեռպոչ գամիռ է, մյուսը՝ նման է ձագի. որսորդներից մեկն իր վեր մեկնած փոքրատիպ զենքով նետահարում է կենդանուն: Աջից

¹¹ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы, табл. VIII, 3; XIV; 8.

¹² Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л.-Д, 1949, табл. IX, 2. Բ. Խաչքուլա, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուղբոնդեպարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, նկ. 25, 26, 69.

պատկերված է եռանկյունու մեջ առնված նույն ձևի մի նևտաուլաք, որ փոխարինում է երկրորդ որսորդին. ավելի աջ՝ տատկերված է անդեն, խաշած մարդկային մի պատկեր, փոքր-ինչ կորացող տարածված թևերով:

Աղ. 54—Տեսարանն աչքի է ընկնում նրբադեղությամբ և որոշակի համաշափությամբ: Կոմպոզիցիայի կենտրոնական մասում դեմ-դիմաց փորագրված սլացիկ, փարթամ եղջյուրներով ղույզ եղջերուներին պարանել է ներքևում պատկերված մի որսորդ: Առանձնապես ընդգծված են նրա ուժեղ թևերը՝ հինգամտնյա «ճառագայթող» վերջույթներով: Ծիշտ նույն տիպի մեկ այլ եղջերուի էլ պարանել է աչքից երկրորդ որսորդը, որին հետևում է շունը: Կենտրոնական եղջերուներից աչու ձախ տոկա են ցլի և որսորդի պատկերներ: Որսորդը դենքն ուղղել է դեպի ցուլը: Սրա գլխավերևում յոթ շրջանակներից կաղմված մի երկնանշան կա: Որսորդի պատկերը մեծ է, աղեղը փոքր, նետասլաքը եռանկյունաձև՝ մ.թ.ա. I հազ. սկզբներին բնորոշ: Կոմպոզիցիայի ձախ անկյունում պատկերված են մի խոշոր այծ և նրա եղջյուրներից բռնած, մինչև գոտկատեղը փորագրված մի մարդ: Կենդանապատկերն իր ոճական հատկանիշներով և, հատկապես, վեր խոյացող փարթամ եղջյուրներով, կարող է դասվել մ. թ. ա. II հազ. I կեսի պատկերների շարքը, ուստի հնարավոր է, որ տվյալ քարի վրա զետեղված են ժամանակադրորեն տարբեր երկու կոմպոզիցիաներ:

Աղ. 55, նկ. 1—Մի այլ դեպքում, նույն ձևերով փորագրված երկու գեղեցիկ եղջերուներից մեկին պարանել է անգեն մի պատանի:

Աղ. 55, նկ. 2—Ձգեստավորված անգեն մի մարդ առաջնորդում է եղջերուին՝ վզին գցած պարանի օգնությամբ:

Աղ. 56, նկ. 1—Մեկ կամ երկու պատանիներ հետևում են եղջերուին: Այս երեք պատկերները և մի քանի նախկինում հրատարակվածներն այնպիսի տպավորություն են թողնում, որ մարդիկ գործ ունեն ընտելացվող կամ արդեն ընտելացած եղջերուների հետ:

Աղ. 56, նկ. 2—Նույն XI—X դդ. դինամիկ մի պատկեր էլ ներկայացված է հաջորդ ժայռանկարում: Որսորդները հետապնդում են սարն ի վեր ելնող շորս եղջերուի: Աղեղնավոր որսորդը պարանել ու դետնել է վերջին արու եղջերուին, երկրորդը սողաոնում է շունից նրան մահալի հարվածով: Մի կողմից որսորդը պարանել է եղ-

ջերուին, մյուս կողմից նետահարում է փոքրամարմին այծին: Նրա գլխի երկու կողմերում շրջանակներ կան, որոնց նշանակությունը պարզ չէ: Որսորդի գենքը բնորոշ է մ.թ.ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին՝ Սևանի ավազանից Գանձակ տարածված զինատեսակներին:

Աղ. 57, նկ. 1—Դարձյալ եղջերուի որս է պատկերված: Եղջերուները երեքն են, բոլորն էլ սլացիկ իրանով, փարթամ եղջյուրներով: Զույգ եղջերուների հետ պատկերված է նաև մի այծ: Կենդանիների այս խումբն ընկել է շորս որսորդների ծուղակի մեջ: Նրանք բոլորը զինված են նեղլիկ աղեղներով և նետահարում են եղջերուներից մեկին: Որսորդներից մեկի գլխի երկու կողմերում մեկական շրջանակ է արված:

Աղ. 57, նկ. 2—Երկու որսորդ հեռվից պարան են նետել փախչող եղջերուի եղջյուրներին: Որսորդները «ճառագայթվող» վերջույթներով թևեր ունեն:

Աղ. 58, նկ. 1—Որսորդը երեք շան հետ եղջերու է բռնում. նա պարանել է աջակողմյան եղջերուի պոզը, իսկ շները հարձակվում են նրա դիմաց կանգնած մյուս եղջերուի վրա: Կտավի կենտրոնում պատկերված է խոշոր այծ, որի ոտքերին փորագրված է կեռապոչ շներից մեկը: Պարզ երևում է, որ այծապատկերն այստեղ փորագրված է եղել որսի տեսարանն ստեղծելուց առաջ:

Աղ. 58, նկ. 3—II հազ. վերջերի ցլորսի մի փոքրիկ տեսարան է: Պատկերված է հզոր, սլացիկ, ճողոպրող մի ցուլ՝ ցլիկի հետ միասին, վերին շարքում՝ լիովին զգեստավորված, ձևավոր աղեղով նետահարող մի որսորդ, որի երկու կողմերում փորագրված են սպանվող կենդանու և վազող շան կիսատ պատկերներ: Հստ այդմ, շունը որոշակիորեն հետապնդում է ցլին:

Աղ. 58, նկ. 2—Ներկայացվող ժայռանկարը ամենաուշն է իր տեսակի մեջ և, հավանաբար, պատկանում է մ.թ.ա. II հազ. վերջերին կամ I հազ. սկզբներին: Վայրի այծերի ու եղջերուների խառը հոտը ընկել է որսկանների ծուղակը: Կենդանիների գծապատկերները կորցրել են արդեն իրենց վաղեմի ավանդական ոճական գծերից շատերը: Նրանք պատկերված են բարակ, հորիզոնական, ուղղաձիգ ու թեք գծերով, փոքր պատկերներով, առանց մարմնի բնորոշ ձևերի ու մանրամասների: Այս կենդանապատկերները բնորոշ են մ.թ.ա. II հազ. վերջերի և I հազ. սկզբների խեցեղենի դարձամոտիվներին, որոնք և կազմում են քննարկվող տիպի ժայռանկարների թվադրությամբ:

հիմքը: Որսորդները նույնպես չունեն վաղեմի զգեստավորումն ու ոճական բազմազանությունը, թեև նրանցից միայն երկուսն են կրկնում իրար: Կենտրոնական նոխազը ոճական իր առանձնահատկություններով, պատկերագրման տեխնիկայով, եղջյուրների, վերջույթների, գլխի ձևերով խիստ զանազանվում է մնացյալներից և, ինչպես թվում է, փորագրվել է քարի մակերեսին՝ հիմնական կոմպոզիցիայից առնվազն հազար տարի առաջ:

Նկարագրված կամ մեկնաբանված որսորդական տեսարանների ուշադիր զննումը հնարավորություն է ընձեռում հանգելու մի քանի էական հետևությունների, որոնք Հայաստանի այլ ժայռապատկերների և հնագիտական հարուստ նյութերի համեմատական ուսումնասիրության մեջ պատմատնտեսական օրինաչափությունների բացահայտման և արտադրող տնտեսության խնդրի քննության մեջ նոր լուսաբանումներ են մտցնում:

Նախ և առաջ պարզ է դառնում, որ մեր հեռավոր նախնիների մոտ որսորդությունն ինքնանպատակ չի եղել, այլ ենթարկված լինելով անասնապահ-երկրագործական տնտեսության զարգացման ընդհանուր տեղեկանքներին, խիստ տարազատված բնույթ է կրել: Այստեղից է՝ որսորդության բազմազան ձևերն ու եղանակները: Պատկերների մեջ ամենից ավելի հաճախ են կիրառվում ձեռքով, պարանների, թակարդների, մահալի, փոսերի, ցանցերի օգնությամբ (աղ. 59, 60) կատարվող որսի ամենատարբեր ու հնարամիտ եղանակները: Ինչպես երևում է, նախնադարյան որսորդները ձգտում էին պահպանել որսի կենդանիներին, նրանց միջոցով համալրել կամ ազնվացնել ընտանի կենդանիների հոտերը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ դրանք բավականաչափ ստվար են եղել: Նետ ու աղեղի, նիզակների, տապարների օգնությամբ կատարվող որսը հետապնդում էր հանրային հոտը գիշատիչներից պահպանելու և մսեղեն սնունդ ստանալու նպատակ: Հասկանալի է, որ անասնապահը խնայում էր ընտանի կենդանիներին, և նրա սնունդը կազմված էր գերազանցապես կաթնամթերքներից, երկրագործական բարեքններից և պտուղներից:

Վաղ շրջանի (մ.թ.ա. V—IV հազ.) ժայռապատկերների քննությունը թույլ է տալիս հաստատելու, որ Հայաստանում առաջին ընտելացված կենդանին բեզդարյան այծն է եղել: Այս կենդանիների վայրի և ընտելացված հոտերի պատկերները մեծամասնություն են կազմում Հայաստանի բոլոր պատկերախմբերում, ճիշտ այնպես, ինչպես նրանց ոսկրային մնացորդները նեոլիթյան և էնեոլիթյան (համաժամանակյա)

բնակավայրերում գերակշռում են մնացյալ բոլոր տեսակների: Գրեթե նույն ժամանակաշրջանում և նույն պայմաններում սկսվել էր վայրի տուռերի (ցուլերի և կովերի) ընտելացումը, որոնց պատկերները հանդիպում են գերազանցապես V—III հազ. ժայռանկարներում: Հասկանալի է, որ նըշված կենդանիների որսն ու ընտելացումը սկսվել էր ավելի վաղ (մ.թ.ա. VII—VI հազ.), քան այդ պրոցեսը իր արտացոլումն է գտել ժամանակի արվեստի հուշարձաններում:

Անդրկովկասյան հնագիտության բոլոր տրվյալների համաձայն, մ.թ.ա. III հազ. սկզբներից խիստ զարգացում է ապրել ոչխարաբուծությունը, և հանրային հոտի զգալի մասը կազմել են ոչխարները: Հայաստանի և մնացյալ երկրների ժայռանկարներում այս կարևոր պրոցեսը լիովին չի արտահայտվել, թեև խոյերի ու ոչխարների պատկերներ հանդիպում են ամենուրեք: Այդ երկվույթն ունի իր պատճառները: Առաջինն այն է, որ արվեստի քննարկվող հուշարձանները պատկերում են գերազանցապես որսի տեսարաններ՝ կապված ալպյան բարձրադիր գոտիների հետ, որտեղ բնակվում էին վայրի այծերը և ոչ թե ոչխարները: Երկրորդն այն է, որ մ.թ.ա. V հազ. սկսած նախնադարյան նկարիչներն ամենուրեք իբրև որսի ու ընտանի կենդանու, իբրև մանր եղջերավոր անասունի սիմվոլների պատկերում էին բեզդարյան գեղեցիկ, սլացիկ, կատարյալ այծերի, և ավանդության զորությամբ սրանք շարունակում էին պատկերվել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հանրային հոտի մեջ արդեն զգալի փոփոխություններ էին կատարվել:

Մ.թ.ա. III—I հազ. ժայռանկարները մատնանշում են, որ որսորդության երկրորդ ծաղկումը և անասնապահության բարձր զարգացումը հնարավոր էր միայն երկրագործության համեմատաբար բարձր զարգացման պայմաններում՝ երկրագործական մթերքների հավելումներով կենդանիների ձմեռային կերը ապահովելու միջոցով: Սակայն անասնապահության ինտենսիվ աճը գերակշռում էր, ըստ երևույթին, երկրագործության մակարդակը, և անասունների անսահմանորեն աճող հոտերը ամառային ու ձմեռային թարմ կերի նորանոր բազանների խիստ կարիք ունեին: Ըստ երևույթին հենց այս շրջանում է սկսվում և այնուհետև հազարամյակներ անընդհատ շարունակվում ձմեռային այնպիսի մարգագետինների օգտագործումը, ինչպիսիք են Մուղան-Ղարաբաղի դաշտը, Արաքսի միջին հոսանքները, Վանի երկրագործական օազիսները և այլն:

Սրանով է բացատրվում նաև այն հանդամանքը, որ վերջին երկու վայրերում նույնպես

ժայռանկարների հարուստ խմբեր են հայտնա-
բերվել: Հետևելով անասունների հոտերին, մեր
հեռավոր նախնիները յուրացնում էին նորանոր
տարածություններ, որոնք միանգամայն պիտանի
են և՛ անասնապահության, և՛ երկրագործության
համար: Հնարավոր է, որ տնտեսական այս մեծ
թռիչքով են բացատրվում մ.թ.ա. III հազ. Հայ-

կական լեռնաշխարհի ցեղերի հզոր արտագաղթի
ալիքները և նրանց հայտնվելը Առաջավոր ու Փո-
քրը Ասիայի քաղաքակիրթ այնպիսի շրջաններում,
որոնք ընդամենը մի քանի հարյուրամյակ առաջ
(մ.թ.ա. IV հազ. վերջերին) զբաղեցված էին
առաջավորասիական մշակույթը կրող ցեղախմ-
բերի ու ժողովուրդների կողմից: